

Az utópia mint program?

Palkó Attila
MA (PPKE),
palko.attila86@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2024.1.9>

Freyer, Hans 2024. *A politika szigetei*. Ford. Joób Kristóf. Budapest: Osiris. 180 oldal, 3980 Ft.

Kevés olyan terület van, ahol a filozófia, a politikaelmélet és a politikai cselekvés lehetősége annyira összeérne, mint egy utópia megalkotásánál. Az utópista egyszerre ad számot filozófiai jártasságáról, az általa legjobbnak tartott politikai közösség ismérveiről, és művét jellemzően a politikai cselekvés igénye hatja át. (17) Napjainkban ugyanakkor hajlamosak vagyunk ódzkodni az utópiáktól. Egyfelől talán azért, mert az uralkodó korszellemhez nem illenek az olyan optimista felvetések, hogy a tökéletes vagy legalábbis az elképzelhető legjobb politikai berendezkedés egy csapásra megalkotható. A 20. század történetében láttuk, mennyi leírhatatlan szenvedést hozó forradalmi kezdeményezés mutatott utópisztikus vonásokat.

Az utópiáktól való távolságtartás másik oka az lehet, hogy a műfaj egyik sajátos formája, a disztópia – talán épp a rossz történelmi tapasztalatok következtében – roppant népszerű lett az elmúlt időszakban. A 2010-es években sorra jelentek meg a különféle, az úgynevezett *young adult* irodalom kategóriájába sorolt negatív utópiák. Ahogy a regény-, majd gyakran filmformátumú művek száma gyorsan növekedett, azok színvonala inkább esett, csorbát ejtve úgy az utópiák, mint a disztópiák presztízsén. Hans Freyer német szociológus, történész és filozófus *A politika szigeteiben* azonban külön felhívja a téma iránt érdeklődők figyelmét: ne kövessék el azt a hibát, hogy a legrosszabbul sikerült utópiák alapján próbálják megítélni magát a műfajt. (16) A legrosszabbul sikerült darabok ugyanis nemcsak fantáziátlanok, de híján vannak az érdemi intellektuális erőfeszítésnek is. A legjobb utópiák azonban valódi mesterművek, amely komoly szellemi teljesítény mellett saját korukról is tanúskodnak.

Freyer Magyarországon a kevéssé ismert német szerzők közé tartozik. Az 1936-os keltezésű, a recenzio alapjául szolgáló műve az első kötete, mely magyar nyelven is megjelent. Sorait olvasva azonban hamar kiderül, Freyer két lábbal áll a német szociológia és történelemtudomány talaján, így az sem meglepő, hogy a kontinentális történelemfilozófia korabeli fejleményeivel is messzemenőig tisztában van. Azt pedig már a kötet fordítójának Freyer pályáját és munkásságának tágabb összefüggéseit feltáró utószavából tudjuk meg, hogy érdeklődésének egyik kiemelt területe a nagybetűs modernitás kezdete, a 18-19. század fordulója. (174) A modernitás iránt érzett különös érdeklődés, valamint

a történeti, szociológiai és filozófiai hagyomány együttes jelenléte pedig olyan szerencsés és időtálló eleggyé állnak össze, amelyek akár még napjaink, azaz 2020-as évek közepének esetleges „utópiaszkeptikusainak” ellenvetéseit is képesek kezelni. Így Freyer javaslata a jól és kevésbé jól sikerült utópiák megkülönböztetéséről érvekkel alaposan alátámasztott állítással válik a kötet olvasása során.

Miért és miként léteznek utópiák? Freyer az utópiák történetének tárgyalását az elméleti keretek lefektetésével kezdi. Ezen alapvetően két szempontot kell érteni. Egyfelől – a leg-
elemibb kérdésektől indulva – azt, hogy egyáltalán milyen tényezők megléte szükséges ahhoz, hogy egy utópia megszülethessen. Másfelől pedig külön tárgyalja az utópiaalkotás törvényszerűségeit, azaz hogy mik azok az állandó elemek, amelyek leíró jelleggel kisebb-nagyobb mértékben minden utópiára jellemzőek, s amelyeket normatív jelleggel számon is lehet kérni az egyes utópiákon. Ez utóbbi egyben segít is meghatározni, milyen „minőségű” utópiával állunk szemben. (23) Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy bár Freyer elméleti fejtegetései valóban érdekesek, inkább csak esetleges jelleggel lehet őket tetten érni akkor, amikor a konkrét utópiákat tárgyalja, demonstratív módon ritkán szembesít velük a szerző.

A lazább tárgyalási mód előnye ugyanakkor, hogy a szöveg kifejezetten olvasható, amit a fordítónak sikerült magyar nyelvre is átültetni. A kötetlenebb stílus már abban megmutatkozik, ahogy Freyer az utópiák lehetőségfeltételeinek problémáját tárgyalja. H. G. Wells egy utópisztikus regényét (*Emberistenek*) hozza példának, amely természetesen egy közel tökéletes világot mutat be. Wells azonban nem egy távoli, elzárt szigetre, esetleg a jövőbe helyezi saját utópiáját, hanem egy párhuzamos dimenzióba. Azaz az utópia folyamatosan „jelen van”, lényegében mellettünk, velünk párhuzamosan létezik, csak éppen képtelenek vagyunk empirikusan érzékelni azt. Freyer szerint ez nemcsak azért leleményes megoldás, mert eredeti, hanem azért is, mert az utópiaalkotás nulladik lépésének lényegére tapint rá, vagyis arra, hogy miért is születnek egyáltalán utópiák. Az emberi lények ugyanis tudatában vannak annak, hogy a valóság konstellációja lehetne másfajta is. Azaz tisztában vagyunk a szükségszerű és a kontingens tények közötti különbséggel. Ebből következően pedig élünk a belátással, hogy egyfelől a dolgok állásán lehet változtatni, másfelől pedig, hogy a dolgok állása lehetne kedvezőbb is. Sőt, logikailag elképzelhető egy olyan optimista felállás, amely a lehető legkedvezőbb körülményeket jelenti. Ez az ideális állapot ugyan nincs jelen a mi fizikai világunkban, pusztán megvalósításának lehetősége adott, az viszont nem egy távoli szigeten, hanem ugyancsak velünk párhuzamosan létezik. (12) Ezen a belátáson alapuló vágyakozás jelenik meg az elképzelt ideális államok képében. Közelebről az, hogy vágyat érzünk: próbáljuk meg kitalálni, milyen ez az ideális állapot, és tegyünk érte, hogy közelebb kerüljünk hozzá. (14–15)

S ha megvan az utópia megalkotásának vágya, elindulhat maga a megalkotás. Mint említettem, Freyer ennek törvényszerűségeit is felvázolja. (24–35) Ennek értelmében minden utópiaalkotásra jellemző: (i) a külső hatásokkal szembeni elzárkózás; (ii) a belső

törvényszerűségek zártsága; (iii) a megvalósítás mikéntjére vonatkozó elképzelés; (iv) a történetiség és a változás elutasítása. (175)

Minden utópiák ősképe és csúcspontja, Platón. Az utópiák törvényszerűségeinek feltárása után kezdi meg Freyer a konkrét utópiák vizsgálatát. A sort természetesen Platónnal kezdi, s egyben ez az egész kötet legrészletesebb fejezete. Nem véletlenül. A szerző többször hangsúlyozza, hogy Platón tartja minden utópiaalkotók legnagyobb mesterének, munkáit pedig a legjobb utópiá(k)nak. Olyan szellemi magaslatnak tartja, amely után bár következett még egy-két további, de végső soron mégis alacsonyabb csúcspont, viszont ezen csúcspontok sokszor mélyes mély völgyek választják el egymástól, csapnivaló utópiák formájában. (67) Freyer azt is kifejti, a későbbi csúcspontok miért tekinthetők alacsonyabbnak: azért, mert a platóni utópiák ismérveinek csupán néhány aspektusát tudták reprodukálni, más aspektusok rovására. (uo.) Talán ez a gyakran csodálatba átcsapó elismerés az oka annak, hogy Freyer csak a legkritikább esetben kéri számon Platónon az utópiaalkotás törvényeit. Ahogy egy helyen fogalmaz: a legnagyobb mesterek úgy számolják fel a szabályokat, hogy a lehető legpontosabb mértékben betartják azokat. (23)

A korábbiakban platóni utópiákról írtam többszámában, merthogy Freyer így tárgyalja a platóni korpuszt. Külön utópiaként kezeli *Az államban* megismert államot, majd egy másik utópiaként kezeli *A törvényekben* megismert változatot. A szerző szerint a két műből megismerhető állam közötti legnagyobb különbség abban érhető tetten, hogy azokban kinek vagy minek az uralmáról van szó. *Az államban* még egyértelműen a személyes kvalitásokon alapuló, az uralkodó filozófuskirály bölcsességére apelláló állam képe jelenti az ideális államot. (43) Míg *A törvényekben* a *nomokrácia*, azaz a *jogállam* az ideális állam ismérve. (60) Abból, miként magyarázza a két elképzelés különbségét, az is megérthető, Freyer miért Platón tartotta a legjobb utópistának.

A szerző olvasatában Platón az egyetlen utópista, aki tisztában van az uralom szükségességével és természetes indokaival, ezért államában sem tagadni, sem álcázni nem igyekszik azt. (42) Ez az attitűd megkülönbözteti Platón minden más későbbi utópistától, akik hajlamosak voltak saját utópiájukban az uralmat, vagy egy anarchisztikus elképzelés keretében megszüntetni, vagy esetleg láthatatlan szabályozóként működő személyfüggetlen – lényegben közigazgatási – mechanizmusokra redukálni. (uo.) Sokat elárul Freyer attitűdjéről, hogy ezekkel a megoldásokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy – épp mechanisztikus voltuk miatt – gyakran jóval elnyomóbbnak, de legalábbis koncentráltabbak, mint a nyíltan vállalt hatalom. (uo.)

Ez az értéként tételezett nyílt hatalomgyakorlás a szerző szerint leginkább *Az államban* érhető tetten. Freyer kiemeli, hogy minden későbbi utópistától eltérően Platón ebben a műben egyáltalán nem bíbelődik a közélet, a magánviszonyok, az állami működés és a gazdaság részletes szabályozásával, mivel erre „tisztességes emberek” között nem igazán van szükség. (40) Részletes szabályozás helyett *Az államban* a filozófuskirály eszményét kapjuk. Az ő uralkodói erénye abban áll, hogy belátó bölcsességével éppen hogy képes

felülírni a törvényi működés szenttelen mechanizmusait. Álláspontja illusztrálásaként pedig Freyer *Az államférfi* vonatkozó passzusát idézi (296e–297a), miszerint nem a hajózás szabályai, hanem a kormányos tettei vezetik át a hajót a viharos tengeren. (43)

Innen nézve nem csoda, hogy mindenféle törvényei szabályozás helyett miért foglalkozik ennyire részletesen *Az állam* a nevelés kérdésével. Freyer jól követhetően ismerteti azokat az szabályokat és eljárásokat, amelyek garantálni hivatottak, hogy az állam vezetésére alkalmas filozófuskirály mindig a közösség rendelkezésére álljon. Ahogy Freyer fogalmaz: „A nevelés a nagy út, amelyen az haladva az állam lényege az emberek testében és lelkében újból és újból megszületik.” (46)

*A törvények*ben azonban – Freyer olvasatában – mást látunk. A társas viszonyokat szabályozó tényleges törvényi rendelkezések jóval részletesebbek. A nevelésre ebben a műben is fontos szerep hárul, de annak elsődleges feladata nem a filozófuskirály kinevelése, hanem az, hogy a törvényekben rejlő erény belátására nevelje az állam polgárait. (58–59) Freyer szerint a váltás oka abban rejlik, hogy az idős Platón belátta, irreális elvárás, s egyben sebezhetővé teszi az államot, ha annak működését a filozófuskirály kinevelésének függvényévé tesszük. (58) Nem függ-e az ilyen az állam léte túlságosan is az „istenség jóakaratótól”? Vajon elég „aranyat kever-e” a filozófuskirály-jelöltek lelkébe? Ez a nyugtalanító kérdés vezethette az idős Platont arra, hogy második utópiáját inkább a törvények, mintsem személyek uralmaként alkossa meg.

Freyer szerint az utópiaalkotás vezérlőelvei is megkülönböztetik Platont a későbbi követőitől. Bár ennyire explicit módon nem mondja ki, Freyer gondolkodásában tetten érhető az a motívum, hogy időben minél későbbi egy utópia, azt annál inkább a „kalkuláló értelem” alkotásának tartja. Ezek esetén az utópia hasonlatos egyfajta gépi találmányhoz, amelynek feltalálója jól megtervezett mechanisztikus törvények mentén hívja életre önműködő államát. A szövegből az is kiderül, Freyer nem kedveli ezeket az utópiákat, s minél inkább érvényesül bennünk ez az elv, azok színvonalát annál inkább a skála legaljára sorolja. A skála legtetetején viszont Platón áll.

Freyer szerint Platón nem feltalál, hanem felfedez. A világegyetem működésének egyébként is létező, alapvető szabályait fedezi fel, s nem tesz mást, mint hogy az állam működését is ezen metafizikai belátáshoz igazítja. Ez a metafizikai belátás pedig, hogy a kozmosz egészében az ész uralkodik. Az állam működését pedig ehhez a szerkezethez kell igazítani. (52–53) Ezen metafizikai belátás igénye és pozitív szerepének hangsúlyozása fontos részletet árul el Freyer gondolkodásával kapcsolatban is. Itt érhető tetten, hogy mennyire a német filozófiai hagyomány talaján áll. A modernitás általa gyakran kritizált utópiái mind a „kalkuláló értelem” művei, míg az egekig dicsért Platón érdeme, hogy utópiája a mindent egységbe foglaló, az egészre tekintő ész spekulatív belátásán alapul. Freyer meg is jegyzi, hogy aki vitatkozni akar Platónnal, esetleg valamilyen elnyomó állam megálmódóját látja benne (mint tették ezt sokan), annak nem politikai fronton kell felvennie a kesztyűt, hanem Platón metafizikájával szemben kell síkra szállnia. (53)

Antikvitás és kereszténység. Platón tehát az a metafizikai belátáson alapuló szellemi magaslat, ahonnan az utópiák története kiárad, s amelyet minden kiemelkedő teljesítmény ellenére – Freyer olvasatában – később nem sikerült újra megközelíteni. (67) Így a későbbi korok utópiái kevésbé részletes elemzést kapnak a kötetben. Sőt, gyakran az a helyzet, hogy az egy-egy kor jellegzetességeit taglaló általános leírások elemibb mértékben ragadják meg a vizsgált jelenségeket, mint maguk az egyes utópiák elemzései. Nincs ez másként az *antikvitás* további államelméleti műveit és az úgynevezett *millenniumi mozgalmak* különböző fajtáit tárgyaló két fejezetben sem. A szövegből egyértelműen érzékelhető, Freyer nem tartotta ezen korok műveit valódi utópiáknak. (uo.) Az antikvitás további alkotásai – Platón hatása alatt – inkább államelméleti, politikatudományi művek voltak, úgy mint Arisztotelész *Politikája* vagy épp a helyes kormányzás sajátosságait vizsgálódási kiindulópontnak megtevő *Nikomakhoszi etikája*. (68)

Ugyancsak nem tekinthető utópiának Cicero *Az állama* és *A törvények* sem, mert noha a platóni motívum már csak a címadásban is tetten érhető, ezek a szövegek a római régmúlt történelmi tapasztalatai felett elmélkedve igyekeznek államelméleti tudásra szert tenni, nem pedig egy új állam megalapításáról szólnak. (uo.) A szerző említi még Xenophóntól *Kürosz nevelkedését* (*Küropédia*), amelyet inkább utópisztikusok vonásokkal tarkított fejedelmi tükörként értékel. (69) A korszakból még említhető a sztoikus? Zénón *Állama* pedig csak töredékes formában maradt ránk. (71) A korai és érett kereszténység évszázadai pedig egyenes átmeneti jelleggel bírnak abban az értelemben, hogy ebben a korban az államelmélet, a filozófia, sőt még a politika is elsősorban a teológia gyámsága alatt létezett, ami nem kedvezett az utópisztikus gondolkodásnak. Az utópiák funkcióját – a szerző értelmezésében – a különböző millenniumi mozgalmak látták el. Ezek azonban nem az államelméleti értelemben tökéletes állam, hanem az üdvözüléshez úgymond szükséges ezeréves birodalom létrehozását tűzték ki célul. (80–81)

A reneszánsz és a humanizmus. Az utópiák új korszaka Freyer szerint a reneszánsz és a humanizmus európai felvirágozásával jött el. Ehhez pedig több tényező együttes hatására volt szükség. Egyfelől arra, hogy az antik művek újrafelfedezésével a különböző államelméleti művek és utópiák ismét a figyelem középpontjába kerüljenek. (90) Másfelől arra, hogy a földrajzi felfedezéseknek köszönhetően az európai emberek számára világossá váljon, más normák és alapelvek szerint is be lehet rendezni egy közösséget, mint ahogy eddig ők tették – érdemes itt felidézni az utópiákat életre hívó tényezők közül azt, miszerint tudunk arról, hogy a dolgok lehetnének másként is. (91) Sőt, a két hatás helyenként fel is erősítette egymást: a tengerentúli természetközeli népek életmódja mintha visszaigazolta volna egyes antik szerzők természeti állapotra vonatkozó elképzeléseit.

Freyer ebből a korból három szerzőt emel ki, s ez a három szerző az utolsó, aki – ha nem is egy egész fejezetet, de – külön alfejezetet kap. Morus Tamásról, Tommaso Campanelláról és Francis Baconról van szó. Morusszal kapcsolatban Freyer annak államférfiúi és gyakorló politikusi kvalitásait emeli ki. Egyfelől azért, mert a politikai élet során tapasztalt

visszásságok (például az úgynevezett bekerítések) kritikája visszaköszön Morusnál. (93) Freyer Campanellával kapcsolatban a *Napváros* a platóni értelemben vett kozmikus rendbe illesztését emeli ki (104), míg Bacon *Új Atlantiszával* kapcsolatban annak a tudományos haladásba vetett hitéből fakadó programadó jellegét helyezi a kiemelkedő mozzanatok közé.

A felvilágosodás és a 19. század. A reneszánszban elindult folyamatok Freyer olvasatában – nem meglepő módon – a felvilágosodás során felerősödnek. A természettudományos szemlélet elterjedésével megjelennek az olyan társadalomtudományi szaktudományok, mint az államelmélet, a történelemtudomány vagy az etnográfia. (113) Ezek mind olyan fejlemények, amelyek kedveznek az utópiaalkotásnak. Freyer szerint a korszak az utópiaalkotás számára meghatározó motívuma, hogy valós lehetőségként merült fel, hogy a természet- és társadalomtudományi kutatás segítségével felfedezhetővé válnak az emberi természet változatlan, lényegi vonásai. (114) Ezek segítségével pedig megalkotható az olyan állam, amely leginkább megfelel ennek az egyetemes emberi természetnek (115): a Montesquieu-féle *A törvények szelleméről* például ezen törekvések egyik csúcspontja.

Freyer szerint érthető, hogy más, Európától távoli népek társas viszonyainak tanulmányozása (etnográfia), valamint a társadalmak változásait értelmező történelemtudomány miért jelentett támpontot egy ilyen vállalkozás számára. Ezek segítségével felismerhetőek az egyes, időben és térben távol eső társadalmak lényegi vonásai, hasonlóságai, amelyek mind az egyetemes emberi természetre utalnak. Erre a törekvése példaként Freyer ugyan csak egy francia filozófus, utópistát, Étienne-Gabriel Morellyt említi, akinek *Code de la Nature* című műve a korai szocialista utópiákhoz kapcsolható. Fontos mozzanat még, hogy a kor utópistáinak egyre jellemzőbb vonásává válik, hogy az általuk megalkotott utópiákat saját országuk politikai kritikájának szánják. (117) Ez a korban értelemszerűen nem volt kockázat nélküli vállalkozás, ezért a szerzők gyakran az irodalomhoz, a regény műfajához menekültek, így jár el például Ludvig Holberg dán, vagy Gabriel de Foigny francia regényíró-utópista. (118–119)

Freyer olvasatában a felvilágosodás korának lényegi mozzanata továbbá, hogy magára egyfajta átmeneti korszakként tekintett. (116) Olyanra, amely már felfedezte, milyen eszközökkel (úgy mint ráció és tudomány) lehet eljutni egy jobb emberi viszonyokkal operáló világba, de még hosszú utat kell megtennie, mire elér oda. (Érdemes felidézni az utópiaalkotás azon lehetőségfeltételét, hogy tudnunk kell valamiféle ideálistról.) Freyer értelmezésében a felvilágosodás tehát egyszerre tudományos és társadalmi program. Soraiból pedig az is kitér, hogy utópisztikus program. Azt nem lehet állítani, hogy a szerző *ab ovo* elvetette volna ezt a programot, de a szöveg egészét tekintve több kritikát is megfogalmazott vele kapcsolatban. Freyer a 19. századi utópiákat tekintve megállapítja, hogy ezeket teljes egészében a technikai haladásba vetett feltétlen hit jellemzi. Éppen ezért ezek a haladást is technikai kérdéssé redukálják. (142) Ha ehhez hozzávesszük azt a tételt, hogy az utópiák árulkodóak saját korukra és szerzőjük gondolkodásmódjára nézve, valamit azt, hogy Freyernek kifejezetten rossz véleménye volt a mechanisztikus

elvek mentén működő utópiákról, akkor nyílik tér bizonyos következtetések levonására. Úgy tűnik, hogy ha a felvilágosodás programjával mint utópiával nem is volt problémája Freyernek, annak pusztán technika kérdésként való felfogásával viszont már annál inkább. (147) Az efféle utópiákat ugyanis alapvetően ötlettelennak tartotta. (uo.)

Freyer 1936-es művében a fent vázolt módon tényleg kitér azokra az utópiákkal szembeni esetleges ellenérzésekre, amelyet a recenzió elején említettem, így hiába telt el közel 90 év az első megjelenés óta, a kötet igenis korszerű. Ugyanakkor érdemes észben tartani, hogy egy relatíve rövid műről van szó, az átölelt történeti ív és a vizsgált utópiák száma viszont igencsak kiterjedt. Ezért nem érdemes részletekbe menő elemzést várni a műtől, sokkal inkább egy nagyívű áttekintést, amely nemcsak az utópiák történetébe, hanem Freyer gondolkodásába is betekintést nyújt. Utóbbit pedig külön segíti a fordító, Joób Kristóf zárótanulmánya, amely egyaránt tárgyalja Freyer életrajzának főbb állomásait, valamint a szerzőt foglalkoztató legfontosabb problémákat.